

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ

ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ*

ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਸਮੇਂ 1947 ਈ: ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੰਡ ਇਕ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਚੀਸ 70 ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਕੜ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਰਡ ਮਾਉਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੂਨ 1948 ਈ: ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ।

ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦਾਬੇ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ । ਸਾਡੀ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ । ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ 1941 ਈ: ਦੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਹ ਵੰਡ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੁਝਾਈ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਗਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ । ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਏ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਇਹ ਕੱਟ ਵੱਢ ਏਨੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਕਤਲ ਤੇ ਮਾਰ ਧਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਕੱਟ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਉੱਠ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆ, ਉੱਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ, ਅੱਜ ਬੇਲੇ
ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ, ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਿਨਾਬ ।
ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ, ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਪਾਣੀਆਂ ਧਰਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਪਾਣੀ ਲਾ । ਇਸ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ
ਲੂੰ ਲੂੰ ਫੁੱਟਿਆ ਜ਼ਹਿਰ,
ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਲਾਲੀਆਂ, ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਹਿਰ ।।

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ, ਕਾਦੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ, Email: snc_qadian1@yahoo.in

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਊਂਤ ਬੰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੇਟਨ ਦੀ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਹੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਭਾਵੇਂ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਟੈਂਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਵੀਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਰੱਬ ਆਸਰੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਏਨੇ ਦਹਾਕੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਹਿੰਦ ਕਤਲ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਢਾਈ ਲੱਖ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਤਲ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਦਸ ਲੱਖ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ, ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਕਤਲੇ ਆਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ:

No one of course will ever know how many people died in those awful weeks, Mountbatten preferred to use the figure 250,000 dead, an estimate undoubtedly tinged with some wishful thinking. Most historians of the period place the figure at half a million. Some put it as high as two million.²

ਇਸ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੂਨ 1948 ਈ: ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ ? ਜੂਨ 1948 ਦਾ ਸਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਫਿਰ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਨੂੰ ਕੀ ਬਿਪਤਾ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੂਨ 1948 ਦੀ ਥਾਂ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਕਰ ਦੇਵੇ । ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਛੇਤੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਕੇ ਠੋਸ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ।

ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ Dominique Lapierre and Larry Collins ਨੇ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'Mountbatten and the Partition of India' ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਦੇ ਨਿਜੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਲੰਮੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ । 15 ਅਗਸਤ 1947 ਦੀ ਮਿਤੀ ਚੁਣਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਤੇ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਆਖਦਾ ਹੈ :

‘ਜਿਹੜੀ ਮਿਤੀ ਮੈਂ ਚੁਣੀ ਉਹ ਅਸਮਾਨੋਂ ਹੀ ਸੁੱਤੀ ਸੀ (Come out of the blue) ਮੈਂ ਇਹ ਮਿਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਚੁਣੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀ

ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹਾਂ । ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਅਸਾਂ ਕੋਈ ਮਿਤੀ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮਿਤੀ ਮਿੱਥੀ ਤੇ ਮੈਂ 15 ਅਗਸਤ ਸੋਚ ਲਈ । ਕਿਉਂ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਪਾਨ ਤੇ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਸੀ ।’3

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਦੀਆਂ ਚੁਸਤੀਆਂ/ਚਲਾਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਛਾਪਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੰਦੀ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਸਰਕਾਰੀ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ 1999 ਤੱਕ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ, ਪਰ 1967 ਈ: ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੈਰਲਡ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੋਣਵੇਂ ਖੋਜੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਮਾਨਸਰਜ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 1942-1947 ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 1942-47 ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ 12 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ Transfer of Power ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਬਹੁਤਾ ਰਿਕਾਰਡ ਗੁਪਤ ਸੀ । ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ।

03 ਜੂਨ 1947 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਫਿਰਦੂ ਫਸਾਦ ਤਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਿਜਰ ਹੱਯਾਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 2 ਮਾਰਚ 1947 ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 05 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗਵਰਨਰ ਈਵਨ ਜੈਨਕਿਨਜ਼ ਅਧੀਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ । ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ । ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਇੱਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਰੈਂਡਕਲਿੱਫ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ । ਰੈਂਡਕਲਿੱਫ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਲਾਇਕ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਕੀਲ ਸੀ । ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਤੇ ਨਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਉੱਜੜੇ ਤੇ ਵੱਢੇ ਟੁੱਕੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਕੀਰ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ -

ਮੈਂ ਇਸ ਨਹਿਸ਼ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ, ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਉਤੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । 4

ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਨੇ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਰਾਚੀ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੀ । ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰੈਡਕਲਿੱਫ ਦੀ ਲਾਲ ਲਕੀਰ ਨੇ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਸੀ ।

ਅਖੀਰ ਰੈਡਕਲਿੱਫ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਖ ਕੇ 09 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਹਿੰਦ-ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ । ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਲਾਲ ਲਕੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ । ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਦੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਟੀਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ -

ਮੇਰੇ ਲਈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨੇੜਿਉਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਾਂ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ । ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਗਲਤ । 5

ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨੱਪ ਕੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਨਿਰਦਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਵਾਂਗ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ । ਪੰਜਾਬ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰੋਮ ਵਾਂਗ ਤੇ ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਹਿੰਦ, ਨੀਰੋ ਵਾਂਗ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਵਾਇਸ ਰਾਏ ਹਿੰਦ ਦੀ ਮਿਤੀ 09 ਅਗਸਤ 1947 ਈ: ਦੀ 69ਵੀਂ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਾਕ ਹੀ, ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ -

‘ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਯਾਦ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਵਾਰਡ 10 ਅਗਸਤ ਤੀਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਵਾਜਿਬ ਹੈ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਨੀ

ਜਿਆਦਾ ਹੀ, ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣੀ ਪਵੇਗੀ।’⁶

1947 ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਨੇ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਪਨਾਹਗੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸਾਂ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਅਮਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਫਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਵੰਡੀ ਗਈ । ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕੋਲ ਏਨੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਵਕ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ।

ਮੰਨੂ ਪਸਾਨੀ, ਜੋ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਵਿਧਾਨ ਘੜਨੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ -

ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੂਤ ਨਾ ਬੈਠੇ, ਤੁਸੀਂ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਓ, ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਓ । ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ । ਪਰ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ... ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਾਪਸ ਨਾ ਬੁਲਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾ ਵਾਪਰਦਾ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਿਆ ।⁷

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, *ਲਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ*, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਣ, ਪੰਨਾ 11-12.
2. Dominique Lapierre and Larry Collins, *Freedom at Midnight*, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi, Fifth Reprint, 2005, p. XVI.
3. H.M. Seervai, *Partition of India: Legend and Reality*, Emmenem Publication Bombay, 1989, p. 138.
4. Laal Khan, *Partition*, Wellred Publication, 2011, p. 73
5. H.M. Seervai, *Partition of India: Legend and Reality*, p. 155.
6. Ibid., p. 157.
7. Mark Tully & Zareer Masani, *From Raj to Rajiv*, Universal Book Stall, New Delhi, second Indian Reprint, 1989, p. 15.